

Mollâ Devlet Geldi Fedâî Külliyyatı'na Göre 20.Yüzyıl Afganistan Sahası Türkmen Türkçesinde Zıt Anlamlı Kelimeler

Antonyms in Turkmen Turkish of 20th-Century Afghanistan According to the Works of Mollâ Devlet Geldi Fedâî

Najibullah BİGZAD¹

¹Kabil Eğitim Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kabul, Afganistan

ORCID: N.B. 0000-0002-1549-1856

ÖZ

Her dilde olduğu gibi Türkçede de eş, yakın veya zıt anlamlı kelimeler bulunmaktadır. Orhon Yazıtları'ndan başlayarak Türk dilinin tarihî dönemlerine ait eserlerde bu özelliğe sahip kelimeleri görmek mümkündür. Çünkü bu kavramlar, bir dilin söz varlığını zenginleştiren kalıplaşmış öğelerdir. Sözlü ve yazılı iletişimde geniş bir kullanım imkanına sahip olan bu öğeler, genel olarak anlamı güçlendirmek ve anlatımı özlü ve etkin kılmak amacıyla kullanıldıkları için üzerinde durulması gereken konulardan biri olmuştur. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda zıt anlamlı kelimeler, anlam, yapı, köken, işlev gibi farklı açılardan ele alınmıştır. Bu çalışmada, 20. yüzyıl Afganistan sahası Türkmen Türkçesinde geçen ikilemeler anlam bakımından ele alınarak zıt anlamlı kelimeler tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu amaçla, Afganistan'ın 20. yüzyılda yetiştirdiği önemli şahsiyetlerden ve sanatı en kuvvetli Türkmen şairlerinden biri olan Mollâ Devlet Geldi Fedâî Külliyyatı incelenerek tespit edilen zıt anlamlı kelimeler örneklerle gösterilmeye çalışılacaktır. Metinden elde edilen zıt anlamlı kelimeler kuruluş bakımından bağlaçlı, bağlaçsız ve öğeleri yer değiştirmiş olan yapılar ve köken bakımından Türkçe, Farsça ve Arapça kökenli kelimeler şeklinde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Fedâî Külliyyatı, Türkmen Türkçesi, zıt anlamlı kelimeler, anlam, köken

ABSTRACT

As other languages, Turkish language also has synonyms, metonyms, and antonyms. Such features of words have been seen since Orhon inscriptions to the present as these concepts are stereotyped elements that enrich the vocabulary of a language. These elements have a wide range of applications in oral and written communication and are generally used in order to strengthen the meaning of sentences or for effectively expressing sentences. This is why these features are a topic that has been emphasized throughout the ages. Studies show that antonyms

Başvuru/Submitted: 15.05.2021 **Kabul/Accepted:** 25.08.2021

Sorumlu yazar/Corresponding author: Najibullah BİGZAD (Öğr. Gör.), Kabil Eğitim Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kabul, Afganistan. E-posta: najibullahbegzad99@gmail.com

Atf/Citation: Bigzad, N. (2022). Mollâ Devlet Geldi Fedâî Külliyyatı'na göre 20. yüzyıl Afganistan sahası Türkmen Türkçesinde zıt anlamlı kelimeler. Korkmaz, F. (Ed.), *9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (s. 263-274).

<https://doi.org/10.26650/PB/AA10AA14.2023.001.021>

consist of different dimensions such as meaning, structure, origin, and performance. This investigates Turkish words that also appear in the languages of 20th-century's Afghanistan in terms of meaning in an attempt to affix antonyms. This study examines the works of Mollâ Devlet Geldi Fedâî, one of the most important Turkmen poets and characters of 20th-century Afghanistan, and attempts to confirm the presence of antonyms and describe them with examples. The antonyms obtained from the content in terms of structure involve antonyms with suffixes, antonyms without suffixes, and antonyms that have been changed; these are evaluated in terms of their origins in Turkish, Persian and Arabic.

Keywords: Fedâî works, Turkmen Turkish, antonyms, meaning, origin

Giriş

Afganistan yüzyıllardır Türklerin yoğun olarak yaşadığı bir bölgedir. Özellikle ülkenin kuzeyi hâlen bir Türk coğrafyası sayılır (Bigzad, 2021, s. 122). Türk milleti tarih boyunca büyük şairler, sanatkârlar, musikişinaslar ve mutasavvıflar yetiştirerek dünya kültür ve medeniyet mirasına büyük katkıda bulunmuştur. Kadim Türk coğrafyalarından sayılan Afganistan’da da bu gibi şahsiyetlere rastlamak mümkündür. Gazneliler, Selçuklular, Harezmsahlılar, Babürler, Timurlar, Şeybaniler gibi büyük Türk imparatorluklarının hakimiyeti altında kalan bu coğrafyada, Ali Şir Nevai, Sultan Hüseyin Baykara, Babür Şah, Gevher Şad Begüm, Mahdum Kulu Ferağı, Gulam Muhammad Maymanagi, Mohammad Emin Metin Andhoyı gibi Türk dünyası tarafından tefahür edilecek pek çok şair, edip ve sanatkârın ortaya çıktığı herkesçe malumdur (Başar, 2019, s. 1).

Bu büyük Türk şahsiyetlerinden biri de Mollâ Devlet Fedâî’dir. Günümüz Afganistan Türkmen edebiyatında ciddi bir yer teşkil eden ve kendinden sonra gelen hemen hemen her Türkmen şairini tesir altına alan Mollâ Devlet Geldi Fedâî, 1900 yılında şimdiki Türkmenistan’ın Burdalık bölgesinde dünyaya gelmiştir (Başar, 2019, s. 1). Fedâî Külliyyâtı’nın giriş bölümünde kaydedilen bilgilere göre Cangeldi oğlu Mollâ Devlet Fedâî, Afganistan Türkmenlerinin Ersarı boyuna ve Kara halkına mensup olup 4 Ağustos 1900 yılında şimdiki Türkmenistan’ın Burdalık vilayetinin Davutlu Köyü’nde (o zamanki Buhara Beyliği’ne bağlı Burdalık bölgesinde) dünyaya gelmiş, 1972 yılında Afganistan’ın Faryab ilinin Karamkol ilçesinin Altübölek Köyü’nde vefat etmiştir (Sohbet, 2016, s. 1).

Yaşadığı dönemin sosyal olaylarına değinerek kendi halkını bilinçlendirmeye çalışan şair, şiirlerinde daha çok vatan sevgisi, gurbet, bilgisizlik, adaletsizlik gibi konulara yer vermiştir. Zulüm ve haksızlık karşısında durmayı gaye edinen Fedâî, hayatta iken şiirlerini bastırarak geniş kitlelere ulaştırmayı arzu etse de maddi imkânsızlıklar malesef bu arzunun yerine getirilmesine izin vermemiştir. Dolayısıyla şiirlerinin bir kısmı 1982 yılında Afganistan İlimler Akademisi tarafından basılmış ancak bütün şiirleri ile nazım şeklinde kaleme aldığı iki destanı Abdurrahman Sohbet’in çabaları ile 2016 yılında TİKA Kabil Koordinasyon Ofisi Başkanlığı tarafından bir mecmua halinde yeniden basılıp bilim camiasına takdim edilmiştir (Başar, 2019, s. 2). Fedâî Külliyyâtı’nın Türkiye Türkçesiyle tanıtımı 2019 yılında Dr. Öğr. Üyesi Umut Başar tarafından Türk Yurdu Dergisi’nde yayımlanmıştır. Bu çalışmada Fedâî Külliyyâtı taranarak söz varlığı içinde yer alan zıt anlamlı kelimeler ele alınmıştır.

Anlam biliminin en önemli ve üzerinde durulması gereken kavramlarından biri olan anlam terimi ile ilgili bugüne kadar pek çok tanım yapılmıştır. Anlam, bir dil biriminin ifade ettiği veya zihinde canlandırdığı düşünce, kavram ve içeriktir (Erol, 2002, s. 29). BTS’de anlam kavramı “Bir kelimededen, bir sözden, bir davranış veya olgudan anlaşılan şey, bunların hatırlattığı düşünce veya nesne, mana” şeklinde açıklanmıştır (Soydan, 2018, s. 279).

Vardar (1988, s. 20) anlam kavramını, dildeki bir birimin aktardığı ya da uyandırdığı kavram, tasarım, düşünce ve içerik olarak tanımlamıştır. Günay Karaağaç’a göre (1999, s. 593) dillerin anlam yapıları, aynı zaman ve aynı coğrafyanın kurucuları arasında bile, yaş farklarına, mesleklere, daha doğrusu her kişiye göre farklılık taşır, farklı çağrışım alanlarına sahiptir.

Zeynep Korkmaz (2010, s. 18) GTS’de anlam kavramını şöyle tanımlamıştır: “Kelimenin tek başına veya söz içindeki öteki ögeler ile bağlantılı olarak zihinde yarattığı kavramlardan her biri.” Zıt anlamı ise, karşıt anlam başlığı altında anlamları bakımından birbirine karşıt olan; birbirine zıt anlam taşıyan kelimeler olarak değerlendirmiştir (Korkmaz, 2010, s. 142). Zıt anlamlılık kavramı, genel olarak iki sözcük arasında geçişi olmayan zıt kutupları belirten kelimelerdir (Günay, 2007, s. 177). Bu tür kelimeler, mecaz yoluyla yeni bir kavram yaratmaya, iki karşıt kavramı uzlaştırıp iki kutuplu bir düşünce anlatmaya yararayan sözlerdir (Ağakay, 1954, s. 104).

Dil bilimciler zıt anlamlılık kavramını farklı yönlerden ele alarak değişik tasniflerde bulunmuştur. Kimi dil bilimciler zıt anlamlılık kavramını değişik sözcük türlerinden oluşabildiklerini belirtirken kimileri mantıksal açıdan değerlendirmiş, kimileri ise *yön gösteren, dereceli ve ilişkisel* gibi tasniflerde bulunmuştur (Salimen, 2003, s. 114-116; Aksan, 2010, s. 103).

Yukarıda verilen tanımlar ve açıklamalardan anlaşılacağına göre hakiketen insanoğlu, anlamı gerçeğe ulaşmada önemli bir adım olarak görmüştür. Bu yönüyle anlam, geçmişten günümüze pek çok bilim dalının ilgilendiği bir konu olmuştur. Her dilde olduğu gibi, Türkçede de birbirine yakın veya zıt anlamlı kelimeler bulunmaktadır. Orhon Yazıtları’ndan başlayarak Türk dilinin tarihî dönemlerine ait eserlerde bu özelliğe sahip kelimeleri görmek mümkündür (Soydan, 2018, s. 281). Çünkü bu kavramlar, bir dilin söz varlığını zenginleştiren kalıplaşmış ögelerdir. Sözlü ve yazılı iletişimde geniş bir kullanım imkanına sahip olan bu sözler, genel olarak anlamı güçlendirmek ve anlatımı özlü ve etkin kılmak amacıyla kullanıldıkları için üzerinde durulması gereken konulardan biri olmuştur (Bigzad, 2019, s. 118).

Bu çalışmada anlam konusu içerisinde ele alınan zıt anlamlı kelimelerin 20. yüzyıl Afganistan sahası Türkmen Türkçesindeki kullanımları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Türkmen Türkçesindeki zıt anlamlı kelimeler ile ilgili ilk derli toplu çalışma Levent Doğan’a aittir. Levent Doğan, Türkmen Türkçesindeki zıt anlamlı kelimeleri ikilemeler başlığı altında ele alarak farklı açılardan değerlendirmiştir. Doğan’ın bu çalışması esasen Türkiye ve Türkmenistan’da yayımlanan Türkmen edebiyatının ürünlerine dayalıdır. Çalışmada, tespit edilen yapıların geçtiği eserin kısaltması ve sayfa numarası parantez içinde yer almaktadır.

Türkmen Türkçesindeki zıt anlamı kelimeler ile ilgili bir başka çalışma Hüseyin Bozkurt’a ait olup 2013 yılında yüksek lisans tezi olarak yayımlanmıştır. Bozkurt, Türkmen Türkçesindeki zıt anlamlı kelimeleri, ikilemeler konusu altında ele alarak anlam açısından ikilemeler başlığı altında değerlendirmiştir. Çalışmanın giriş bölümünde ikilemenin tanımı ve bu kavram yerinde kullanılan terimlere yer verilmiştir. Bunun yanında ikilemelerle ilgili yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir. İnceleme bölümünde Türkmen Dili Sözlüğü esas alınarak tespit edilen zıt anlamlı kelimeler fonetik özellikleri, şekil yapısı, kelime türü, kelime kökeni ve işlev bakımından değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma ise Fedâî Külliyyâtı’nın söz varlığında geçen zıt anlamlı kelimeleri içermektedir. Çalışma sırasında kullanılan yöntem ilk olarak Fedâî Külliyyâtı baştan sona kadar taranarak zıt anlamlı kelimeler tespit edilmeye çalışılmıştır. Ardından tespit edilen yapıların geçtiği beyitler, Arap alfabesinden Latin alfabesine transkribe edilerek sayfa ve satır numaraları verilmiştir.

Aynı anlamı ifade eden değişik biçimlerde karşımıza çıkan zıt anlamlı kelimelerin ikilemeli türevlerine (←/→) işaretleriyle gönderme yapılmıştır. Ayrıca tespit edilen zıt anlamlı kelimelerdeki ses olayları (~) işaretiyle gösterilmiştir. Metinden elde edilen zıt anlamlı kelimelerin Türkiye Türkçesi karşılığı parantez içinde verilmiştir.

A. Fedâî Külliyyâtı'ndaki zıt anlamlı kelimeler

âb-u âteş (su ateş): *Ey Fedâyı âb-u âteşi bir câye/Getirseng ongguşmaz birisi zâyê* (95/4).

'âciz zor (zayıf güçlü): *Her kim öz haline 'âciz zor bilen/'İd gutlarlar topar tutup cem bilen* (147/5).

'ayal erkek (kadın erkek): *Heme haklı 'ayal erkek sözleri/Disem dostum haber size şöyledir* (65/12).

ağa ini (kardeşler): *Ağa ini heme bârlar/Sağlığında haber bergein* (3/14, 147/3).

ağla- gül- (ağlamak gülmek): *Bize kısmet müdâm ağlap gülmezlik/Bolan bolsa bu ahvâlim bil méni* (39/8).

aķ ğara→ ğara aķ (ak kara): *Aķ ğara diyârlar sipep daşından/Bilmegim kıyın şunu manga düşündir* (91/2, 91/11, 92/1).

ana ata→ ata ana (anne baba): *Manga mehrebândı anam atamdan/Neyleyim göz yumup öldi de gitdi* (95/11).

asmân yir (gök yer): *Hoşruylık bâbında mülk-i beşerde/Onga hiç tay bolmaz Asmânda yér-de* (2/13).

ata ana (baba anne): *Başğalara boldı bahar, bizlering edigimiz zehr/Atam anam edip ğahr, gözden aķar selim mening* (121/2, 121/8) ← **ana ata**.

ay gün (ay güneş): *Sallanıp naz edip yürse her yana/Ay gün hıra bolar çıkısa meydana* (174/5).

az köp→ köp-ü az (az çok): *Az görinyer göze yıgnanan zadı/Az köp barın teşlep gidip baradır* (63/8)

bar yoķ (var yok): *Bîzâr eder candan belki bar yoķdan/Yavuz günler başa gelse gerekdir* (61/12, 141/16).

baş ayak (baş ayak): *Başdan ayak siz ğul yasap/İşleringiz ğaldı ağsap* (177/11).

bây-u ğarip (zengin fakir): *Bir néçe gün bu kéng cihân bolup dar/Bây-u ğarip gelip gitdi dünyada* (69/13, 179/9).

beland past (yüksek alçak, her taraf): *Göz salıp ğarasam belenda pasta/'Aķl-u hûşim hey-rân étđi ğariblik* (6/24, 32/22, 33/4, 54/15).

dev-u peri (dev-ü peri): *Halk eyleding ins-u cin dev-u peri/Heyvân tuyûr âdem ebu'l-beşeri* (36/2).

dost-ı ~ dost-u düşmân (dost düşman): *Dostdan dileg étseng mu hemming bitmez/Dost-ı düşmân munda bilip bilmedim* (7/20, 13/7, 55/5, 61/21).

düşman dost (düşman dost): *'İtibâr yok şul vaht düşmana dosta/Sınağ édip görüp men boldım hasta* (154/6).

él ayağ (kol ayak): *Bir heyvâning él ayağı boş bolsa/Ġarap durmaz iyer ota düş bolsa* (137/17, 183/ 11).

er 'ayâl (koca karı): *Âhırı er 'ayal etdiler karar/Ġarç bolan altına bular çekdi zâr* (85/8).

erzân ğıymet (ucuz pahallı): *Erzân ğıymet hiç soraman nırhını/'Adl digen zadlar gelse gerekdir* (45/18)

evvel- âhır (ilk son): *Alıp evvel âhır fâni cihândan/Cânlı candâr ğalman ölse gerekdir* (43/11, 64/17, 76/2, 85/17).

faķir bây (yoksul zengin): *Yok muħabbet rişte faķirde bâyda/Ezel şunfi düşman barıcı bolma* (32/12, 41/6, 47/12, 95/5).

ğara aķ (siyah beyaz): *Yine bir gün siz bâyları ğuķuķdan/kesip maħrûm éder ğaradan aķdan* (61/11) ← **aķ ğara**.

ğarib bây (fakir zengin): *Türkmene ka 'ide ğaribi bâyı/Ol gün mâl soymasa dünyadan payı* (146/23).

ğarrı yigit (yaşlı genç) : *Ġarrı yigit barça öler/Baķıp gör munda kim ğalar* (161/3).

ğattı yumşak (sert yumuşak): *Ġattı yumşak ya bolmasa meyın mi/Ayırım ayırım aydıp manga düşündür* (91/10).

ğel- ğit- (gelmek gitmek): *Ey yâranlar ğarap görsem izimni/Köp yigitler gelip gitdi dünyadan* (69/8, 34/14).

ğış yaz → **yaz-ı ğış**(kış yaz): *Fedâyı temâm ét sözi/Zulm görüb ğışı yazı* (22/9).

ğice gündiz ~ gün (gece gündüz): *Adım Devlet taħallışım Fedâyı/Gice gündiz yadlap ğadır ğudâyı* (2/19, 12/3, 12/20, 17/8, 20/7, 57/17, 66/13, 74/19, 92/10, 100/5, 102/8, 103/7, 106/14, 109/6, 110/7).

ğünah sevâp (günah ve sevap): *Ol bilmezdi ğünah sevap vebâli/Heme vaht ol karın devrân eyledi* (75/4, 171/3).

ğâş-u 'âm (özel genel): *Deyip sözim etdim temâm/'Aşķımda köyer ğâş-u 'âm* (48/20, 132/12).

ıssı sovuğ (sıcak soğuk): *Yigitlikde her ğil ğüning/Issısı sovuğı bilmez tening* (149/19, 164/16).

ins-u cin (ins-u cin): *Ġalk eyleding ins-u cins-u dev-u peri/Ġayvân tıyûr âdem ebu 'l-beşeri* (36/2).

katta kiçi→ **ulı kiçi**→ **uluğ kiçig** (büyük küçük): *Mescide gélerler érte ér bilen/Katta kiçi molla hatip pîr bilen* (147/4, 168/19).

köp-ü az (az çok): *Songra Emeviler étđi inķirâz/Yüz yıllarça hüküm sürdi köp-ü az* (41/15)
← **az köp**.

leyl-ü nahâr (gece gündüz): *Zâl zelil yolında boldım müstedâm leyl-ü nahâr/Re Rızadır mén eger çendiki kılsang paymâl* (187/10).

merd-ü nâ-merd (mert ve na-mert): *Zinhâr yürmeng nâ-merd bolup pes yoldan/Merd-ü nâ-merd heme öter de gider* (157/7).

nâz-u âl (naz-u hile): *Ey sevdiğim sen dip galmuşam hâlden/Rahm eyle aldama nâz-u âl bilen* (37/15).

oba kent (bütün memleket, her yer): *İlmi birleşikden her hili bendler/Açılıp gül-ü gülzâr obalar kentler* (50/17, 110/18, 113/6).

oğul gız (çoluk çocuk): *Yağsı görseng ferzend oğul gızını/Hemelep cehd etgin 'ilm yolında* (50/4, 5/12, 55/4, 108/13, 160/3).

oğullı gızlı (çoluk çocuklu): *Mening deng düşlerim oğullı gızlı/Bolup maķşadına yetip baradır* (120/13).

oķu- ~ oķa- yaz- (okumak yazmak): *Mekteblerde Türk tilinden/Oķu yazı yok dersinden* (20/13).

öli diri (ölü diri): *Ėiř souğı yaz ısığı ol güzden/Yağsı ading öli diri yâr sanga* (124/16).

öng song (önce sonra, her zaman): *Şefâ tapman munga öngi songından/Köngil maķşadıma yite bilmedim* (40/14, 46/19).

peydâ zarar (kar zarar): *Peydâ zarar gelse sanga her işden/Hoş bolgın yemegin minnetli aşdan* (133/9).

peydâ ziyân (kar zarar): *Fedâyı der manga peydâ ziyânıng/Farķı yok dep erzân satdım yaranlar* (156/3).

puhta hâm (pişmiş ham): *Arpa buğday her kıysınıng ta'amı/Yeyip gör başgadır puhtası hâmı* (47/9, 101/14).

râst yalan (gerçek yalan): *Ölmene rażı bol köngle gelenni/Selcirep sözlegin râstı yalannı* (127/22, 157/9).

sağ sol→ **sol-u sağ** (sağ sol): *Niçe er yigitler sağ solında/Esir olup her yân gâçhâ gâç oldı* (42/4, 105/9, 112/3, 158/15).

şagîr kebir (küçük büyük): *Nerde Türkmen bolsa barısı yesîr/Gul bolup yaşayar hem şagîr-kebir* (139/22).

sen men (sen ben): *Eger bolsang sen gül heves/Senden menden şunçalık bes* (48/18).

sol-u sağ (sol sağ): *Mung dürli hüneri sol-u sağında/Otoz beden altı belli göründi* (14/16)
← **sağ sol**.

şubh-u şâm → **şâm-u şaba** → **şâm-u sahar** (sabah akşam): *Ey fedâyı şubh-u şâm haqdin dilep tapğay murâd /Dileseng bî-şek barursen isteseng olkısı zâd* (69/6, 98/3, 107/13).

şâd-u ğam (mutluluk ve keder): *Her yılda bir kurban gèler baylara/Îd-u bayram, şâd-u ğamlar cam' bolup* (146/17).

şâm-u şaba → **şâm-u sahar** (akşam sabah): *Şalih farzand Şâm-u şaba/Hıdmetde dâim merhaba* (171/9) ← **şubh-u şâm**.

şâm-u sahar (sabah akşam): *Tı tam'a etdim veşâlingni dilep şâm-u sahar/Zı zâhir m'alûm érmes batınım hûn-u ciger* (187/13) ← **şubh-u şâm** ← **şâm-u şaba**.

şems-u kamer (güneş ve ay): *Hancerdir kirpiging cellâddır közing/Şems-u kamer mehtâb dolan ay yüzing* (47/23).

tulû'-u zevâl (doğuş batış): *Gice bilen gündüz alningda misâl/Bolupdur fikr etseng tulû'-u zevâl* (103/21).

türkmen tat (Türk yabancı, herkes): *Tanır heme Türkmen tatlar/Sâyıl gelip heyrât ister* (13/5, 100/11).

ulı kiçi → **uluğ kiçig** (büyük küçük): *Bizden selâm देंgin dost-u yârlara/Ulı kiçi onda heme barlara* (4/5, 65/9, 81/21, 105/5) ← **katta kiçi**.

uluğ kiçig (büyük küçük): *Bile gezen dost-u yârlar, uluğ kiçig munda barlar/Ménden cüdâ başğa kârlar, gider boldım hoş gal éndi* (240/23) ← **katta kiçi** ← **ulı kiçi**.

yad yakın → **yakın daş** (yabancı dost): *Peyda deyip barsang yada yakına/Kâyıl değıldir bây balası haqqına* (130/13).

yağsı yaman (iyi kötü): *Maşşer meydanına mîzân tólina/Yağsı yaman heme ölse gerekdir* (43/20, 45/17, 55/3, 55/22, 62/3, 89/23, 104/18, 157/10).

yakın daş (yakın yabancı): *Bular ham köpleyip yakına daşa/Her yana darğaşıp çâşhâ çâş boldı* (42/20, 168/11) ← **yad yakın**.

yakın uzağ (yakın uzak): *İlim sındırır her hil bend-ü duzâğı/Göz öngünde görer yakın uzağı* (138/21).

yan- öç- (yanmak sönmek): *Tevekkel et Allah'a sen yanıp öçme/Gelen başdan geçer munga şabr eyle* (26/14, 140/2).

yat- tur- (yatıp kalmak): *Dirilikde müdâm yaz-u gışda/Yatsa tursa fikri zikri şundadır* (176/4).

yaz-ı gış (yaz kış): *Cehân kéng bolsa hem dârdır/Evrilmişdir yaz-ı gışa* (20/20, 26/8, 29/23, 50/13, 54/19, 113/18, 117/3) ← **gış yaz**.

yêr gök (yer gök): *Ol ne gezere izi yemez/Yerde gökde mesken tutmaz* (21/19).

zor-u 'âciz (güçlü zayıf): *Onda zor-u 'âciz heme deng bolar/Munda dil-âzârlar onda güng bolar* (43/23).

B. Elde Edilen Zıt Anlamlı Kelimelerin İncelenmesi

Fedâi Külliyyâtı'ndan elde edilen zıt anlamlı kelimeler köken ve kuruluş bakımından incelenmiştir.

B.1. Köken Bakımından Zıt Anlamlı Kelimeler

Fedâi Külliyyâtı'ndan elde edilen zıt anlamlı kelimeler köken bakımından **a) Türkçe kökenli sözcüklerden oluşan zıt anlam kelimeler b) Türkçe ve yabancı sözcüklerden oluşan zıt anlamlı kelimeler c) Yabancı kökenli sözcüklerden oluşan zıt anlamlı kelimeler** olmak üzere üç alt başlık altında ele alınacaktır.

B.1.1. Türkçe Kökenli Sözcüklerden Oluşan Zıt Anlamlı Kelimeler

Fedâi Külliyyâtı söz varlığından elde edilen karşıt anlamlı sözcüklerin büyük bir kısmı Türkçe kökenli sözcüklerden oluşmaktadır. 20. yüzyılda Afganistan sahası Türk dili ve lehçeleri için tamamen karanlık bir dönem olarak nitelendirilebilir. Bu dönem, Fars kültürünün tamamen hâkim olduğu ve Türkçenin daha çok Farsçadan etkilendiği bir dönemdir. Böyle bir zaman diliminde vücuda getirilen eserde Türkçe kökenli kelimelerin ağırlık olarak kullanılması, şairin kendi ana diline ne kadar önem verdiğini açıkça ortaya koymaktadır.

ağa ini, ağla- gül-, aq gara, ana ata, ata ana, ay gün, az köp, bar yok, baş ayak, el ayaq, gara aq, garri yigit, gati yumşaq, gel- git-, gış yaz, gice gündiz ~ gün, ıssı sovuğ, katta kiçi, köp-ü az, oba kent, oğul gız, oğıllı gızlı, oğu- ~ oğa- yaz-, öli diri, öng song, sağ sol, sen men, sol-u sağ, Türkmen tat, ulı kiçi, uluğ kiçig, yad yakın, yağşı yaman, yakın daş, yakın uzağ, yan-öç-, yaz-ı gış, yat- tur-, yêr gök.

B.1.2. Türkçe ve Yabancı Kökenli Sözcüklerden Oluşan Zıt Anlamlı Kelimeler

Mollâ Devlet Geldi Fedâi Külliyyâtı'ndan elde edilen zıt anlamlı kelimelerde Türkçe kökenli bir sözcük ile yabancı kökenli bir sözcüklerden oluşan yapılar rastlamak mümkün. Türkçe ve yabancı kökenli sözcüklerden oluşan bu tür yapılarda Türkçe kökenli sözcükler önde kullanılabilir gibi sonda da kullanılmıştır. Fedâi Külliyyâtı'nda tespit edilen zıt anlamlı kelimelerde hem bağlaçlı hem bağlaçsız yapılara rastlamak mümkündür. Ayrıca Türkçe ve yabancı kökenli sözcüklerden oluşan zıt anlamlı kelimeler genel olarak isim soylu kelimelerden oluşmaktadır. Türkçe ve yabancı sözcüklerden oluşan zıt anlamlı kelimeler **a) Birinci ögesi Türkçe ikinci ögesi yabancı olan yapılar b) Birinci ögesi yabancı ikinci ögesi Türkçe olan yapılar** olmak üzere iki alt başlık altında ele alınmıştır.

B.1.2.1. Birinci Ögesi Türkçe İkinci Ögesi Yabancı Sözcükten Oluşan Yapılar

bây-u ğarip, er 'ayâl

B.1.2.2. Birinci Ögesi Yabancı İkinci Ögesi Türkçe Sözcükten Oluşan Yapılar

'ayal erkek, asmân yir, fakir bây, ğarib bây, nâz-u âl, râst yalan

B.1.3. Yabancı Sözcüklerden Oluşan Zıt Anlamlı Kelimeler

Fedâî Külliyâtı'ndan elde edilen yabancı sözcüklerden oluşan zıt anlamlı kelimelerin çoğu Arapça ve Farsça sözcüklerden oluşmakla beraber az sayıda birinci ögesi Arapça ikinci ögesi Farsça veya birinci ögesi Farsça ikinci ögesi Arapça kökenli sözcüklerden oluşan yapılar da bulunmaktadır. Çalışmada yabancı sözcüklerden oluşan zıt anlamlı kelimeler a) Her iki ögesi Arapça sözcüklerden oluşanlar b) Her iki ögesi Farsça sözcüklerden oluşanlar c) Birinci ögesi Arapça ikinci ögesi Farsça sözcüklerden oluşanlar d) Birinci ögesi Farsça ikinci ögesi Arapça sözcüklerden oluşan yapılar olmak üzere dört alt başlık altında ele alınmıştır.

B.1.3.1. Her İki Ögesi Arapça Sözcüklerden Oluşan Yapılar

evvel- âhır, hâş-u 'âm, ins-u cin, leyl-ü nahâr, peydâ zarar, şagir kebir, şubh-u şâm, şâm-u şaba, şâm-u sahar, şems-u kamer, tulû '-u zevâl

B.1.3.2. Her İki Ögesi Farsça Sözcüklerden Oluşan Yapılar

âb-u âteş, beland past, dev-u peri, dost-ı ~ dost-u düşmân, düşman dost, merd-ü nâ-merd, puhta hâm

B.1.3.3. Birinci Ögesi Arapça İkinci Ögesi Farsça Olan Yapılar

'âciz zor, peydâ ziyân

B.1.3.4. Birinci Ögesi Farsça İkinci Ögesi Arapça Olan Yapılar

erzân ğiymet, şâd-u ğam, zor-u 'âciz

B.2. Kuruluşlarına Göre Zıt Anlamlı Kelimeler

Fedâî Külliyâtı'ndan elde edilen zıt anlamlı yapılar a) *Bağlaç kullanılmadan oluşturulan yapılar* b) *Bağlaç kullanılarak oluşturulan yapılar* c) *Ögeleri yer değiştirmiş olan yapılar* olmak üzere üç alt başlık altında incelenmiştir. Fedâî Külliyâtı'nda bağlaç kullanılmadan oluşturulan zıt anlamlı kelimeler bağlaç kullanılarak oluşturulan zıt anlamlı kelimelere göre daha fazladır. Bağlaç kullanılarak oluşturulan yapılar daha çok yabancı kökenli sözcüklerden oluşan zıt anlamlı kelimelerde görülmektedir.

B.2.1. Bağlaç Kullanılmadan Oluşturulan Zıt Anlamlı Kelimeler

ağa ini, ağla- gül-, ağ ğara, ana ata, asmân yir, ata ana, 'âciz zor, ay gün, 'ayal erkek, az köp, bar yok, baş ayak, beland past, düşman dost, el ayağ, er 'ayâl, erzân ğiymet evvel âhır, fakir

bây, ğara aq, ğarib báy, ğarrı yigit, ğatı yumşaq, gel- git-, ğış yaz, gice gündiz ~ gün, günah sevâp, ıssı sovuğ, katta kiçi, oba kent, oğul ğız, oğıllı ğızlı, oğu- ~ oğa- yaz-, öli diri, öng song, Peydâ zarar, peydâ ziyân, puhta hâm, râst yalan, sağ sol, şağir kebir, sen men, Türkmen tat, ulı kiçi, uluğ kiçiĝ, yad yakın, yaĝşı yaman, yakın daş, yakın uzaĝ, yan- öç-, yat- tur-, yér gök.

B.2.2. Baĝlaç Kullanılarak Oluşturulan Zıt Anlamlı Kelimeler

âb-u âteş, báy-u ğarip, bend-u duzaĝ, dev-u peri, dost-ı ~ dost-u düşmân, farz-u sünnet, hâş-u 'âm, ins-u cin, köp-ü az, merd-ü nâ-merd, nâz-u âl, sol-u saĝ, şubh-u şâm, , şâd-u ğam, şâm-u sahar, şems-u kamer, tulu'-u zevâl, yaz-ı ğış, zor-u 'âciz.

B.2.3. Ögeleri Yer Deĝiştirmiş Olan Zıt Anlamlı Kelimeler

aq ğara/ğara aq, ana ata/ata ana, asmân yir/yér gök, az köp/köp-ü az, báy-u ğarip/ğarib báy, dost-ı ~ dost-u düşmân/düşman dost, er 'ayâl/'ayal erkek, ğış yaz/yaz-ı ğış, saĝ sol/sol-u saĝ, yad yakın/yakın daş.

Sonuç

Anlam bilimi çalışmalarında anlam başlığı altında ele alınan zıt anlamlı kelimeler Türk dilinin söz varlığında önemli bir yer teşkil etmektedir. Türkçenin söz varlığı açısından daha da zengin bir dil olmasına önemli katkıda bulunan bu sözler, genel olarak cümledeki anlamı güçlendirmek ve anlatımı etkin kılmak amacıyla kullanılmıştır. Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerine ait zıt anlamlı kelimeler bugün araştırmacıların üzerinde durduğu önemli konulardan biri haline gelmiştir. Bunların tanımı ve sınıflandırması hususunda bugüne kadar yapılan çalışmalarda deĝişik görüşler ve yöntemler mevcuttur. Bu çalışmada ise Fedâî Külliyyâtı'ndan hareketle 20. yüzyıl Afganistan sahası Türkmen Türkçesinin söz varlığında toplam 72 zıt anlamlı kelime tespit edilerek köken ve kuruluş açısından sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Çalışma sonucunda elde edilen yapılar köken bakımından değerlendirilmiş ve 78 zıt anlamlı kelimedenden 42'si Türkçe kökenli sözcüklerden oluşan yapılar, 9'u Türkçe yabancı kökenli sözcüklerden oluşan yapılar ve 27'si yabancı kökenli sözcüklerden oluşan yapılardır. Bunun gibi yukarıda sayısını belirttiğimiz zıt anlamlı kelimelerden 59'u baĝlaçsız ve 19'u baĝlaçlı olarak kullanılmıştır. Ayrıca bu 78 zıt anlamlı kelimedenden 10 tanesinde ögelerin yer deĝiştirdiği tespit edilmiştir.

Kaynakça / References

- Agakay, M. A. (1954). Türkçede kelime koşmaları. *TDAY Belleten*, s. 97-104.
- Aksan, D. (2016). *Anlambilim, anlambilim konuları ve Türkçenin anlambilimi*. Ankara: Bilgi Yay.
- Başar, U. (2019), Mollâ Devlet Geldi Fedâî ve külliyyâtı. *Türk Yurdu Dergisi*. Ankara.
- Bigzad, N. (2019), *Memluk Kıpçak Türkçesinde kalıplaşmış söz birlikleri*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Samsun.
- Bigzad, N. (2021). Afganistan sahası Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde Çaĝatay Türkçesinin biçim bilimsel özellikleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)* 5/1, s. 122-130.
- Bozkurt, H. (2013). *Türkmen Türkçesinde ikilemeler*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Doĝan, L. (2012). Türkmen Türkçesinde İkilemeler. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. s. 90-103.

- Erol, H. A. (2002). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine anlam değişimleri*. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Doktora Tezi. Çanakkale.
- Sohbet, A. (2016). *Mollâ Devlet Geldi külliyyâtı*. Kabil: Afgan Mesleki Yayınevi.
- Günay, D. (2007). *Sözcükbilime giriş*. İstanbul: Multilingual Yay.
- Karaağaç, G. (1999). Eski Türkçede “-ş/-ş-/-l/-l/-y” nöbetleşmeli kök alomorflar, *Üçüncü Uluslararası Türk Dili Kurultayı*.
- Korkmaz, Z. (2007). *Türk dili üzerine araştırmalar III*. Ankara: TDK Yay.
- Korkmaz, Z. (2010). *Grammer terimleri sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Niklas-Salminen, A. (2003). *La Lexicologie*. Paris: Armin Colin.
- Soydan, S. (2018). Klasik önce ve klasik dönem Çağatay Türkçesinin bazı eserlerinde zıt anlamlı kelimelerin kullanımı. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, s. 276-291.
- Vardar, B. (1988). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: ABC Kitabevi.